

УДК 101.9

Когнітивні основи військової стратегії: І.Кант і К. фон Клаузевиць

Ю.О. ЛОБОДА

Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, м. Київ, Україна,
E-mail: yuriy.loboda@gmail.com**Авторське резюме**

В статті «Когнітивні основи військової стратегії: Кант і Клаузевиць» порушується питання щодо можливих кореляцій між трансцендентальною філософією І.Канта та проектом військової теорії К.фон Клаузевиця. Виконано огляд сучасних джерел з цього питання, в ході якого було зазначено, що відгуки дослідників про дану проблему – як спеціалістів з мілітарних наук, так і філософів – мають дотичний характер та не відображають всю складність зв'язків теорії війни Клаузевиця та трансцендентальної філософії Канта. Було встановлено, що К.фон Клаузевиць відтворює трансценденталізм І.Канта в питаннях, що стосуються оцінки ролі розвідки, військової історії, абсолютистського підходу до визначення поняття «війна», розуміння тотальної війни, звуження числа способів ведення війни лише до вирішальних бойових зіткнень.

К. фон Клаузевиць слідує трансценденталізму І.Канта, вибудовуючи свою систему мілітарної теорії не з практичного досвіду, а чистої теорії, що є результатом раціоналістичних спекуляцій. Такий підхід призвів до формування цілої школи мілітарної науки в Німеччині, що мало фатальні наслідки під час світових воєн в Європі в ХХ ст.

Ключові слова: К.фон Клаузевиць, І.Кант, війна, стратегія, трансцендентальний.

Cognitive basis of military strategy: I.Kant and C.von Clausewitz

YU.O. LOBODA

The H.S. Skovoroda Institute of philosophy of National academy of sciences of Ukraine, Kyiv,
Ukraine, E-mail: yuriy.loboda@gmail.com**Abstract**

In the paper «Cognitive basis of military strategy: Kant and Clausewitz» was raised a question concerning possible correlations between transcendental philosophy of I.Kant and a project of military theory of C.von Clausewitz. Was elaborated an overview of modern sources related to this question, in the course of which was stated that opinions of the researchers on this problem written both by military specialists and philosophers have superficial character and do not reflect complexity of relations of Clausewitz' theory of war and Kantian transcendental philosophy. It was ascertained that C. von Clausewitz replicates Kantian transcendentalism in the following questions: evaluating role of strategic intelligence and military history; absolutist approach to the definition of war, understanding of total war, narrowing of the number of waging war to the decisive armed clashes.

C. von Clausewitz follows the I.Kant's transcendental rationalism building his own system not being based on the practical experience, but on the pure theory, as a result of rationalistic speculations. This approach caused formation of the academic school of military science in Germany, which entailed fatal consequences during World wars in Europe in the XXth century.

Key words: C.von Clausewitz, I.Kant, war, strategy, transcendental.

Дослідження праць К.фон Клаузевиця [26-30] з військової теорії були і залишаються об'єктом вивчення і критики фахівців з мілітарних студій, істориків, військових, філософів, соціологів, політологів. Книга «Про війну» К. фон Клаузевиця [28] була не першою спробою систематизації військової теорії та побудови мета-теорії (яку ще деякі дослідники називають «філософією») військової справи, але саме це дослідження і досі знаходиться в центрі дискусій про теоретичні та прикладні сторони вчення К.фон Клаузевиця. Зокрема, праці М.Говарда [12], Г.Строна [6, 20], Р.Арона [2], Ч.Бассфорда [3], Р.Бекмана [4], А. Гербергер-Роте [11], А.Ечеварріа [8], Т.Червінські, Дюйвестейна, А.Гата [9], У.Хартманна, С.Кінкроса, Д.Лонсдейла, С.Мелтона, С.Мюррея, П.Парета [16], Д.Шміда [18], Г.Сміта [19], Д.Стренжа, Д. Суміда [21], Д.Валлах [22], Б.Уотса, Г.Вілмонта і М.Баретта [23], Р.Поммерін, Д.Кана [13] свідчать про актуальність дослідження теоретичного надбання К.фон Клаузевиця.

Питання про те, який вплив мали німецькі філософи на К.фон Клаузевиця, неодноразово піднімалося в історико-філософських, історичних та теоретико-мілітарних дебатах. К.фон Клаузевиць навчався у учня І.Канта І.Кізеветтера [14, 25], що по-різному оцінюється дослідниками. Зокрема, Герман Коген вважав, що «взагалі, не можна читати твір «Про війну», не відчувши при цьому всіх методичних головних нюансів з відтінком кантівського духу. В розділі з назвою «Методика» Клаузевиць розрізняє: закон, основне положення (принцип), правило, статут, метод. Після чого слідує частина критики: «Той самий дух аналітичного дослідження, який творить теорію, також повинен зайняти позицію критики. Всі позитивні результати теоретичного дослідження, всі основні положення, правила і методи не володіють загалом і абсолютною істиною тим більше, чим більше вони використовуються для позитивного вчення. Вони знаходяться тут, щоб при потребі з'явитися і навести на думку: чи є вони доречні, чи ні. Такі резуль-

тати теорії не дозволяють використовувати критику як закон і норму в великих масштабах, з огляду на те, що це має бути підстава для судження» [15, с. 32]. П.Крейцингер [7] відстоював, за думкою А.Свечіна, хибну позицію щодо суттєвого впливу Г.Гегеля на дослідницький метод Клаузевиця. Сам А.Свечін висуває гіпотезу про вплив раннього Шеллінга на К.фон Клаузевиця [32, с. 136], його ідейну близькість до Й.Фіхте і Н.Макіавеллі [32, с. 85-86]. А.Е.Снесарев зазначає, що «нескладно припустити, що для Клаузевиця, що спочатку ледь справлявся з курсом Академії, самостійне ознайомлення з складнощами критичної системи Канта було не під силу, та й на подальше його вивчення нема будь-яких посилянь... Тобто Клаузевиць засвоїв лише основи філософської системи, нероздільно пов'язані потім з ходом його ідей, створив для себе в цих основах засіб духовної дисципліни, скріпу для сили логічного мислення, схильність до абстрактного сприйняття. Але це не було близьке проникнення в світогляд Канта і розповсюдження його на області спеціального дослідження» [33, с. 53-52]. Вітчизняний дослідник М.В. Цюрупа зазначає риси гегеліанства у К.фон Клаузевиця: «Метод К.Клаузевиця цілком можна охарактеризувати як діалектичний, взятий у Г.Гегеля в більшості суттєвих пунктів: єдність історичного та логічного розвитку думки, рух від абстрактних визначень до більш конкретних дефініцій, виявлення протиріч в сутності явищ та предметів, стремління до систематизації і закінченості теорії, розрізнення способів дослідження та викладу» [35, с. 81].

Про вплив філософії І.Канта не тільки на К. Клаузевиця, але й на Г.Шарнгорста [9, с. 161] говорить Азар Гат: «Як і мілітарні мислителі епохи Просвітництва, і навіть більш свідомо в порівнянні з ними, Клаузевиць знайшов у теорії мистецтва модель для теорії «мистецтва» війни. Вони обидві мали справу з теорією дій; в них їхні засоби використовувались для досягнення певного ефекту через творчий процес, який залучав принципи оперативної природи. Починаючи з ранніх робіт і закінчуючи працею «Про війну» Клаузевиць пристосував Кантову теорію мистецтва для того, щоб критикувати роботи військових мислителів Просвітництва і розвивати свою власну систему теорії війни» [9, с. 176]. Г'ю Сміт зазначає, що система Клаузевиця в більшій мірі відображає «Критику практичного розуму» І.Канта («Ієрархія законів, принципів, правил, порад та методів у «Критиці практичного розуму» 1788 року відбивається луною в підході Клаузевиця до стратегії і тактики» [19, с. 60]), ніж діалектику Гегеля: «Як багато мислителів того часу, він мислив у термінах протилежностей, полярностей, протиріч, позитивного та негативного, активного та пасивного, що так легко може розглядатися у відношенні до війни. Підхід Клаузевиця був більше дуалістичним, ніж по-справжньому діалектичним. Військовий фахівець може обговорювати наступ та захист, засоби та мету, моральні та фізичні фактори без того, щоб бути гегеліанцем» [19, с. 61]. Соціолог Р.Арон в своїй книзі «Клаузевиць: філософ війни» (яку Майкл Гендель назвав «дуже розчаровуючою книгою» [10, с. 89]) навпаки зазначає, що «метод Кла-

узевиця – беззаперечно діалектичний, і ми маємо запитати, наскільки Клаузевиць заборгував викладу Гегеля» [2, с. 225].

Ф.Рабенау, біограф Г.Секта, проводить аналогію між ідеєю абсолютної війни Клаузевиця та концепцією чистого розуму І.Канта [22, с. 77], протиставляючи Клаузевиця Шліффену: «Прагнення Шліффена до мілітарно-технічного перфекціонізму, його «розпорядження для перемоги», його створення простих догм було більше адресоване до німецьких солдатів, аніж розмисли Клаузевиця про природу війни. Це і є причиною того, що Клаузевиць з його блискучим і глибоким інтелектом тим не менше попав у тінь Шліффена» [22, с. 77]. Бенедетто Кроче говорить про вплив Макіавеллі на Клаузевиця, але відкидає гіпотезу про вплив Гегеля [5, с. 179].

Австрійський дослідник О.Клейн проводить паралелі між теоретичними системами К.Клаузевиця та І.Канта: «Для Клаузевиця битва означала те ж, що й естетика для Імануїла Канта. На наступному рівні, стратегія прирівнюється до аналітики, політика – до діалектики» [5, с. 23]

Г'ю Строн вбачає вплив І.Канта на К.Клаузевиця в розрізненні форм істини: «... Клаузевиць навчився у Канта розрізняти дві форми істини. Формальна істина об'єднувала пропозиції щодо законів мислення і використовувала логіку для продукування абстракцій... Матеріальна істина об'єднувала абстракції та їхні матеріальні відповідники в діалектичному процесі, який так очевидний у деяких частинах праці «Про війну». Клаузевиць боровся з цією напругою між поняттям та реальністю, намагаючись узгодити їх, але розуміючи їх розрізнення» [20, с. 90].

В умовах такого широкого розмаїття підходів та оцінок можливого впливу філософської системи І.Канта на теорію війни К.фон Клаузевиця остаточно розв'язання цього питання видається проблематичним, що залишає простір для подальших досліджень. Цьому сприяють і приналежність І.Канта та К.фон Клаузевиця до однієї культури, і співставне значення для нащадків їх праць, і можливість застосування різних методів для аналізу. Найбільш очевидною може бути теза про кореляцію між трансцендентальною філософією І.Канта та способом пізнання, який можна виявити в праці К.фон Клаузевиця «Про війну» [28].

І.Канта цікавить апіорне, тобто незалежне від емпіричного досвіду (який він називає способом «переробки грубого матеріалу чуттєвих вражень» [24, с. 53]) пізнання, завдяки якому «наші ствердження містять в собі істинну загальність і строгу необхідність, чого одне тільки емпіричне пізнання дати не може» [24, с. 52]. Такий пріоритет надчуттєвого, абстрактного пізнання вимагає нового способу пізнання, який можна описати як не пошук істини, а її створення: «До сих пір панувало припущення, що всі наші пізнання повинні відповідати предметам; але при цьому припущенні всі спроби дійти а priori через поняття до чого-небудь, що розширювало б наші знання про предмети, були невдалими. Тому слід хоч раз дослідити, чи не вирішило ми задачі метафізики більш вдало, якщо припустимо, що предмети мають відповіда-

ти нашому знанню, тим більше, що це припущення краще відповідає з вимогою можливості апріорного знання, яке має встановити деякі положення про предмети раніше, ніж предмети нам дані <...> насправді, сам досвід є вид пізнання, що вимагає [участі] розуму, правила якого я маю припускати в собі ще до того, як мені дані ці предмети, отже, а priori і ці правила мають бути виражені в апріорних поняттях, яким, таким чином, всі предмети мають відповідати та співпадати» [24, с. 36]. Такий спосіб пізнання, який не досліджує предмети, а вимагає від них співпадіння з раніше вибудованою теорією, безперечно, є цікавим філософським експериментом, але які наслідки він може мати на практиці? Говорячи про теорію військової стратегії, можна провести аналогію між філософським поняттям досвіду емпіричного пізнання та розвідкою і військовою історією як джерелами конкретної інформації про предмети та події дійсності, що мають відношення до збройних конфліктів.

К.фон Клаузевиць є автором кількох досліджень з військової історії [26-27, 29-30], де пише про сучасні йому події. В оцінці значення історії для військової теорії Клаузевиць допускає певну непослідовність: з одного боку, на його думку, військова історія – це практична основа військової теорії («... такий розгляд і складає суттєву частину будь-якої теорії і має переважне значення на цю назву. Воно є аналітичним дослідженням предмета, веде до точного ознайомлення з ним і за умови перевірки досвідом, тобто в нашому випадку – військовою історією, до його повного засвоєння» [28, с. 107]; «цілком природно, що при розгляді доцільності використаних засобів критики часто доводиться посилатися на військову історію, бо в військовому мистецтві досвід має значно більшу цінність, ніж будь-яка філософська доктрина» [28, с. 138]). Цей підхід відповідає Кантовому розумінню ролі емпіричного досвіду в пізнанні: «Без сумніву, все наше знання починається з досвіду» [24, с. 52]; Клаузевиць, як і Кант, формально визнаючи роль досвіду в пізнанні, відводить військовій історії таке ж місце в мілітарній теорії, яке Кант відводив емпіричному пізнанню в своїй «Критиці чистого розуму»: «Часто посилаються на те, що говорить про це досвід, і думають знайти в військовій історії достатні підстави для певних тверджень; але кожен має зізнатись, що все це – лише фрази, які не спираються на що-небудь основне та неминуче, а тому вони для нашого дослідження не мають ніякої ціни» [28, с. 292].

Клаузевиць прямо говорить про панування принципів над військовою теорією: «... якщо базуватися на історії, то таких <тенденцій> у вигляді постійно повторюваних форм ми не знайдемо. А в питаннях, пов'язаних з цією темою, що відрізняються такою різноманітною та мінливою природою, ми могли б вважати чинним лише такий теоретичний закон, який обґрунтований даними досвіду. Війна з крупними рішеннями не тільки простіша, але й природніша; вона більш вільна від внутрішніх протиріч, більш об'єктивна і більш пов'язана воедино законом внутрішньої необхідності; тому розум і може вказувати їй форми і закони» [28, 292]; «Отже, ми зізнаємося, що в цій главі

ми не можемо привести ні принципів, ні правил, ні методів, бо історія нам таких не дає; навпаки, ми майже в кожен окремий момент знаходимо своєрідні явища, які часто виглядають незрозумілими, іноді навіть вражають своєю вигадливістю. Але звідси не витікає, що дослідження історії в цьому відношенні даремне. Навіть там, де також нема системи і критерію для встановлення істини, там все ж сама істина існує, і її тоді знаходять в більшій мірі лише за допомогою вмілого судження і на основі тактичного підходу, що напрацьовується тривалим досвідом» [28, с. 612-613]. Окрім контрверсійних оцінок ролі військової історії для теорії війни слід також вказати на значення розвідки в теорії війни К.фон Клаузевиця: він присвячує власне розвідці лише дві сторінки з трактату осягом більш ніж 800 сторінок: «Більшість донесень, отримуваних на війні, протирічать одне одному; хибних донесень ще більше, а основна їх маса – малодостовірна... коротше кажучи, більшість звісток хибні, а людські побоювання беруть з них матеріал для нової брехні і неправди» [28, с. 81]. К.фон Клаузевиць пропонує протиставляти помилкам розвідки не перевірку даних незалежними аналітичними центрами, не поглибленням агентурної мережі чи оптимізацію тактики розвідувальних з'єднань, а дещо інше: «несхитно впевнений в перевазі свого внутрішнього знання начальник має стояти, як скеля, об яку розбиваються хвилі сумнівів» [28, с. 81]. К.фон Клаузевиць, незалежно від того, чи свідомо сприйняв Кантову систему філософування чи ні, відтворює сутність Кантового апріоризму: емпіричне пізнання (розвідка) є недосконалим, хибним і брехливим; ми маємо шукати істину в розумі людини (у «внутрішньому знанні»). В порівнянні з оцінкою ролі розвідки, яку дає Сунь Цзи, позиція Клаузевиця викликає за меншою мірою подив. Сунь Цзи відводить розвідці в теорії військового мистецтва найголовнішу роль, вважаючи розвідку основою перемоги: «Тому освічені государи і мудрі полководці рухались і перемогали, здійснювали подвиги, перевершуючи всіх інших тому, що все знали наперед. Знання наперед не можна отримати від богів і демонів, не можна отримати і шляхом умовиводів за схожістю, не можна отримати і шляхом різноманітних обчислень. Знання про стан противника можна отримати лише від людей» [34, с. 131]. Але тим не менше, деякі сучасні дослідники намагаються знайти певний конструктив в такому баченні ролі розвідки у військовій справі [1, 22], хоча ці спроби виглядають непереконливими на фоні вердикту, що дає теорія військової справи: «Звичайно, помилки розвідки ніколи не будуть подолані. Але для кожної помилки розвідки існують приклади важливих контррозвідувальних та заснованих на розвідувальних даних оперативних успіхів. Помилки не спроможні ні спростувати концептуальну користь розвідки, ані підтвердити скептицизм Клаузевиця щодо збору даних про ворога» [17, с. 112-113].

Б.Г.Ліддел Гарт у критиці концепції Клаузевиця йде далі, звинувачуючи його в догматизмі та абсолютизації ідеї війни, пов'язуючи хибні, на думку автора, ідеї з впливом І.Канта: «Вплив Канта можна відстежити в дуалізмі Клаузевиця. Клаузевиць

вірив у досконалий (військовий) світ ідеалів, визнаючи в той же час тимчасовий світ, в якому ці ідеали могли бути досягнуті не повністю. Він вказував на відмінності між військовим ідеалом і тим, що він назвав «зміними під впливом дійсності» [31, с. 389-390].

Кантів апіоризм прослідковується і в розумінні Клаузевицем сутності війни: «Засіб тільки один - бій». Війна отожднюється з боєм, всі інші способи ведення війни та навіть ширше - розв'язання конфліктів - відкидаються і визнаються «оманою, яку треба відкинути» [31, с. 391].

Таке розуміння природи війни призводить до важливого наслідку як для теорії Клаузевиця, так і для стратегів, що виховувалися на його працях: війна, сутність якої розуміють як бій і тільки бій, керується принципом необмеженого використання насильства, тобто стає абсолютною, тотальною, як

це було під час Першої світової війни. А.фон Шліффен, незважаючи на те, що критикував військову теорію К.фон Клаузевиця, тим не менше створив свій план, покладений в основу німецької стратегії Першої світової війни, показавши повну залежність від ідей Клаузевиця, що мало для Німеччини фатальні наслідки. Доводиться погодитись з Германом Когеном: Клаузевиць дійсно дає привід вважати, що його теорія відображає дух німецької культури та кантової філософії: визнаючи цінність практичного досвіду, Клаузевиць тим не менше концентрується на побудові систематичної теорії військової науки, що, попри намагання зробити її всеохоплюючою, у випадку Клаузевиця такою не стала, і навряд чи може стати взагалі. Причину цьому можна знайти в суто німецькому способі пізнання істини, який розкривається в пошуку істини в самому розумі, а не фактах дійсності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Anastaplo G. Clausewitz and Intelligence: Some Preliminary Observations/Teaching Political Science, 16:2, p. 77-84.
2. Aron R. Clausewitz, Philosopher of War. - New York: A Touchstone Book, 1983. - 419 p.
3. Bassford Ch. Clausewitz in English: the Reception of Clausewitz in Britain and America, 1915 - 1945. - New York: Oxford University Press, Inc., 1994. - 293 p.
4. Beckmann R. Clausewitz trifft Luhmann Eine systemtheoretische Interpretation von Clausewitz' Handlungstheorie. - Wiesbaden: VS Verlag, 2011. - 249 p.
5. Clausewitz Goes Global: Clausewitz in the 21st Century // Ed. by R.Pommerin. - Berlin: Carola Hartmann Miles Verlag, 2011. - 377 p.
6. Clausewitz in the Twenty-First Century / Ed. by H.Strachan and A.Herberg-Rothe. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 319 p.
7. Creuzinger P. Hegels Einfluss auf Clausewitz. - Berlin: R. Eisenschmidt, 1911. - 132 p.
8. Echevarria A.J. II. Clausewitz and Contemporary War. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 210 p.
9. Gat A. The Origins of Military Thought from Enlightenment to Clausewitz. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 281 p.
10. Handel M.I. War, Strategy and Intelligence. - London and New York: Routledge, 2006. - 500 p.
11. Herberg-Rothe A. Clausewitz's Puzzle: The Political Theory of War. - Oxford: Oxford University Press, 2007. - 194 p.
12. Howard M. Clausewitz. A Very Short Introduction. - Oxford: Oxford University Press, 2002. - 84 p.
13. Kahn D. Clausewitz and Intelligence / Journal of Strategic Studies, 9:2-3, p. 117-126.
14. Kiesewetter I. Grundriss Einer Reinen Allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen zum Gebrauch für Vorlesungen, begleitet mit einer weitern Auseinandersetzung für diejenigen, die keine Vorlesungen darüber hören können. - Frankfurt und Leipzig, 1793. - 239 s.
15. Kohen H. Kants Einfluss Auf Die Deutsche Kultur. - Berlin: Ferdinand Dummters Verlag, 1883. - 38 p.
16. Paret P. Clausewitz and the Sate. - Oxford: Clarendon Press, 1976. - 467 p.
17. Rosello V.M. Clausewitz's Contempt for Intelligence / Parameters 21 (Spring 1991), p. 103-114.
18. Schmid J. Die Dialektik von Angriff und Verteidigung. Clausewitz und die stärkere Form des Kriegführens. - Wiesbaden: VS Verlag, 2011. - 280 p.
19. Smith H. On Clausewitz: a Study of Military and Political Ideas. - New York: Palgrave Macmillan, 2004. - 303 p.
20. Strachan H. Clausewitz's On War: a Biography. - New York: Atlantic Monthly Press, 2007. - 238 p.
21. Sumida J.T. Decoding Clausewitz: a New Approach to On War. - Lawrence: University Press of Kansas, 2008. - 234 p.
22. Wallach J.L. The Dogma of the Battle of Annihilation. The Theories of Clausewitz and Schlieffen and Their Impact on the German Conduct of Two World Wars. - Westport, London: Greenwood Press, 1986. - 335 p.
23. Willmott H.P., Barrett M.V. Clausewitz Reconsidered. - Santa-Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2010. - 236 p.
24. Кант И. Критика чистого разума. - Москва: Наука, 1998. - 655 с.
25. Кизеветтер И.Г.К. Логика для употребления в училищах. - Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1831. - 236 с.
26. Клаузевиц К. 1812 год. - Москва: Захаров, 2004. - 248 с.
27. Клаузевиц К. Итальянский поход Наполеона Бонапарта 1796 года. Москва: Госвоениздат, 1939. - 230 с.
28. Клаузевиц К. О войне. - Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2007. - 864 с.
29. Клаузевиц К. 1799 год. - Москва: Госвоениздат, 1938. - 243 с.
30. Клаузевиц К. 1806 год. - Москва: Госвоениздат, 1937. - 296 с.
31. Лиддел Гарт. Стратегия непрямых действий. Москва: АСТ, Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2003. - 653 с.
32. Свечин А. Клаузевиц. - Москва: Журнально-газетное объединение, 1935. - 288 с.
33. Снесарев А.Е. Жизнь и труды Клаузевица. - Москва-Жуковский: Кучково поле, 2007. - 383 с.
34. Сунь-цзы. Искусство стратегии. Москва: Эксмо; Санкт-Петербург: Мидгард, 2006. - 528 с.
35. Цюрупа М.В. Военные теоретики Европы о войне, мире и национальной безопасности. - Киев: «КУТЕП», 2005. - 256 с.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2014

REFERENCES:

1. Anastaplo G. Clausewitz and Intelligence: Some Preliminary Observations / *Teaching Political Science*, 16:2, p. 77-84.
2. Aron R. Clausewitz, Philosopher of War. – New York: A Touchstone Book, 1983. – 419 p.
3. Bassford Ch. Clausewitz in English: the Reception of Clausewitz in Britain and America, 1915 - 1945. - New York: Oxford University Press, Inc., 1994. – 293 p.
4. Beckmann R. Clausewitz trifft Luhmann Eine systemtheoretische Interpretation von Clausewitz' Handlungstheorie. – Wiesbaden: VS Verlag, 2011. – 249 p.
5. Clausewitz Goes Global: Clausewitz in the 21st Century // Ed. by R.Pommerin. – Berlin: Carola Hartmann Miles Verlag, 2011. – 377 p.
6. Clausewitz in the Twenty-First Century / Ed. by H.Strachan and A.Herberg-Rothe. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 319 p.
7. Creuzinger P. Hegels Einfluss auf Clausewitz. - Berlin: R. Eisenschmidt, 1911. – 132 p.
8. Echevarria A.J. II. Clausewitz and Contemporary War. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 210 p.
9. Gat A. The Origins of Military Thought from Enlightenment to Clausewitz. - - Oxford: Oxford University Press, 1991. – 281 p.
10. Handel M.I. War, Strategy and Intelligence. – London and New York: Routledge, 2006. – 500 p.
11. Herberg-Rothe A. Clausewitz's Puzzle: The Political Theory of War. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 194 p.
12. Howard M. Clausewitz. A Very Short Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 84 p.
13. Kahn D. Clausewitz and Intelligence / *Journal of Strategic Studies*, 9:2-3, p. 117-126.
14. Kiesewetter I. Grundriss Einer Reinen Allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen zum Gebrauch für Vorlesungen, begleitet mit einer weitem Auseinandersetzung für diejenigen, die keine Vorlesungen darüber hören können. – Frankfurt und Leipzig, 1793. – 239 c.
15. Kohen H. Kants Einfluss Auf Die Deutsche Kultur. – Berlin: Ferdinand Dummters Verlag, 1883. – 38 p.
16. Paret P. Clausewitz and the Sate. – Oxford: Clarendon Press, 1976. – 467 p.
17. Rosello V.M. Clausewitz's Contempt for Intelligence / *Parameters* 21 (Spring 1991), p. 103-114.
18. Schmid J. Die Dialektik von Angriff und Verteidigung. Clausewitz und die stärkere Form des Kriegführens. – Wiesbaden: VS Verlag, 2011. – 280 p.
19. Smith H. On Clausewitz: a Study of Military and Political Ideas. - New York: Palgrave Macmillan, 2004. – 303 p.
20. Strachan H. Clausewitz's On War: a Biography. – New York: Atlantic Monthly Press, 2007. – 238 p.
21. Sumida J.T. Decoding Clausewitz: a New Approach to On War. – Lawrence: University Press of Kansas, 2008. – 234 p.
22. Wallach J.L. The Dogma of the Battle of Annihilation. The Theories if Clausewitz and Schlieffen and Their Impact on the German Conduct of Two World Wars. – Westport, London: Greenwood Press, 1986. – 335 p.
23. Willmott H.P., Barrett M.B. Clausewitz Reconsidered. – Santa-Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2010. – 236 p.
24. *Kant I. Kritika chistogo razuma (Critique of Pure Reason)*. Moskva: *Nauka*, 1998. 655 p.
25. *Kizevetter I.G.K. Logika dlya upotrebleniya v uchilischah (The logic for use in schools)*. Sankt-Peterburg: *Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk*, 1831. 236 p.
26. *Klauzevits K. 1812 god (1812)*. Moskva: *Zaharov*, 2004. 248 p.
27. *Klauzevits K. Italyanskiy pohod Napoleona Bonaparta 1796 goda (Italian campaign of Napoleon Bonaparte in 1796)*. Moskva: *Gosvoenizdat*, 1939. 230 p.
28. *Klauzevits K. O voyne (The War)*. Moskva: *Eksmo*; Sankt-Peterburg: *Midgard*, 2007. 864 p.
29. *Klauzevits K. 1799 god (1799)*. Moskva: *Gosvoenizdat*, 1938. 243 p.
30. *Klauzevits K. 1806 god (1806)*. Moskva: *Gosvoenizdat*, 1937. 296 p.
31. *Liddel Gart. Strategiya nepryamyih deystviy (The strategy of indirect approach)*. Moskva: *AST*, Sankt-Peterburg: *Terra Fantastica*, 2003. 653 p.
32. *Svechin A. Klauzevits (Clausewitz)*. Moskva: *Zhurnalno-gazetnoe ob'edinenie*, 1935. 288 p.
33. *Snesarev A.E. Zhizn i trudy Klauzevitsa (Life and works of Clausewitz)*. Moskva-Zhukovskiy: *Kuchkovo pole*, 2007. 383 p.
34. Sun-tszyi. *Iskusstvo strategii (Sun Tzu. The art of strategy)*. Moskva: *Eksmo*; Sankt-Peterburg: *Midgard*, 2006. 528 p.
35. *Tsyurupa M.V. Voennye teoretiki Evropyi o voyne, mire i natsionalnoy bezopasnosti (European Military theorists of war, peace and national security)*. Kiev: «*KUTEP*», 2005. 256 p.

Лобода Юрій Олександрович – докторант
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
Адреса: 01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
E-mail: yuriy.loboda@gmail.com

Loboda Yurii Oleksandrovych – doctoral candidate
The H.S. Skovoroda Institute of philosophy of National academy of sciences of Ukraine
Address: 4, Tryokhsviatitelska str., Kyiv, 01001
E-mail: yuriy.loboda@gmail.com